

УДК 94 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.2(75).2020.204718

**ВЗАЄМОВПЛИВИ МІЖ НОРМАНСЬКИМИ
ТА СЛОВ'ЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ТРАДИЦІЯМИ.
«ВОЇНИ У ВОВЧИХ ШКУРАХ» У ВІЙСЬКУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
В ПЕРІОД ВЕЛИКИХ ВІЙН 60 – 70 РР. X СТОЛІТТЯ**

Антон БОНДАРЕНКО

orcid.org/0000-0001-9665-1884

кандидат історичних наук, науковий співробітник

центру українських військових традицій та патріотичного виховання НДІУ

Анотація. У статті розглядаються традиції «воїнів-звірів», своєрідних військово-ритуальних об'єднань, у військах Київської Русі в період походів київського князя Святослава Ігоровича Хороброго 60–70 рр. X ст. У X ст. в Північній та Центральній Європі загони «воїнів у вовчих шкурах» виокремились в специфічний різновид піхотних військ і задіявалися в найбільш важливих епізодах бойових зіткнень. Аналізуються перекази про вовків-перевертнів у слов'янську епоху та описи воїнів-берсерків у скандинавських джерелах. Досліджується проникнення норманів на терени Київської Русі та їх участь у русько-хозарських та русько-візантійських війнах 964–972 рр. Розглядаються взаємовпливи між слов'янськими та скандинавськими військовими традиціями, що відображені в археологічних знахідках спорядження давніх воїнів. Так, прикладом взаємовпливів військових тотемних культур та звичаїв між слов'янською та скандинавською традиціями в X ст. є наконечники піхов мечів зі своєрідними зображеннями хижих птахів (соколів) та звірів-хижаків, а також ритуальні роги-ритони. Висвітлюються описані у візантійських літописах «звірині» звичаї ведення бою руських військ та дії окремих штурмових загонів під час Балканської війни 971 (972) р. Зазначається, що «звірині» звичаї руських дружин та дії загонів «воїнів у вовчих шкурах» у війську князя Святослава Ігоровича ґрунтувались на тотемних бойових звичаях слов'янських та скандинавських племен, а також їх взаємовпливах внаслідок залучення норманських контингентів до руських військ під час великих війн 60–70 рр. X ст.

Ключові слова: Київська Русь; Святослав Ігорович Хоробрий; військовий тотемізм; воїн-звір; «воїни у вовчих шкурах»; берсерк; вовк-перевертень.

**MUTUAL INFLUENCES OF NORMAN AND SLAVIC MILITARY
TRADITIONS. “WOLF WARRIORS” IN THE KYIVAN RUS’ ARMY
DURING THE GREAT WARS OF THE 960s–970s AD**

Anton BONDARENKO

Candidate of Historical Sciences, research fellow

of the Center for Ukrainian Military Traditions and Patriotic Education of RIUS

Annotation. The article analyzes the tradition of “beast warriors”, specific military ritual associations, in the army of Kyivan Rus during the campaigns of the Kyivan Prince, Sviatoslav I the Brave in the 960s–970s AD. The article states that in the 10th century, the peoples of Northern and Central Europe had factions of “wolf warriors”, which stood out as a specific type of infantry and were

© Бондаренко А.

involved in the most important combats. Legends about werewolves in the Slavic epics and descriptions of berserkers in the Scandinavian sources are analyzed. The intrusion of Normans into the territory of Kyivan Rus, and their participation in the Russo-Khazar and Russo-Byzantine wars of 964–972 is studied. The interactions between Slavic and Scandinavian military traditions, which are reflected in the archaeological findings of the ancient warriors' equipment, are considered. Thus, scabbards of swords with specific images of birds (falcons) and predatory animals, as well as ritual rhyton horns form an example of the interaction of military totem cults and customs between the Slavic and Scandinavian traditions in the 10th century. The "beast-warrior" customs of Kyivan Rus troops' combat style and the actions of separate assault detachments during the Balkan War of 971 (972) AD, mentioned in the Byzantine chronicles, are described in detail. The "beast-warrior" customs of Rus' units and the actions of "wolf warrior" detachments in Prince Sviatoslav's army were based on the totem fighting customs of the Slavic and Scandinavian tribes, as well as their mutual influence due to the involvement of Norman military contingents into the Rus' army during the Great Wars of the 960s and 970s.

Key words: Kyivan Rus; Sviatoslav I the Brave; military totemism; beast warrior; "wolf warriors"; berserker; werewolf.

Об'єктом дослідження є тотемні звичаї військових станів Київської Русі, а також скандинавсько-слов'янські взаємовпливи в X ст., що відображені в історичних джерелах, численних згадках в епічних творах (норманських сагах, давньоруських билинах), археологічних знахідках. Предметом дослідження виступає сукупність бойових звичаїв «воїнів у вовчих шкурах» («воїнів-звірів») у військах Київської Русі в період походів Святослава Ігоровича Хороброго 60–70 рр. X ст.

Завдання статті – проаналізувати тотемні військові звичаї Київської Русі в другій половині X ст. та дослідити участь військово-ритуальних об'єднань «воїнів-звірів» у період великих війн 60–70 рр. X ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють 60–70 рр. X ст. з епізодичним залученням ширшого датування в межах X ст. (в першу чергу щодо археологічних матеріалів).

Джерельна база дослідження складається з писемних та археологічних джерел. З-поміж писемних джерел дуже важливим для нашої роботи є

твір Лева Диякона «Історія» [13], в якому декілька разів згадано елементи традицій «воїнів-звірів» у війську київського князя Святослава Ігоровича Хороброго в період Балканської війни 971 (972) р. Також важливою для нашого дослідження є хроніка Іоанна Скілиці [13, с. 121–133]. Твори більш ранніх візантійських авторів VI–VII ст., зокрема Захарія Ритора [16] та Георгія Писиди [4, с. 84], містять епізоди, що свідчать про культ пса-вовка у давніх слов'ян. Анонімна праця кінця VI – початку VII ст. «Стратегікон» [18], що приписується візантійському імператору Маврикію, описує специфічну бойову тактику слов'янських воїнів. Зібрання норманських саг ісландського скальда XIII ст. Сноррі Стурлусона «Коло Земне» (Heimskringla) [24; 28] сповнене описами скандинавських воїнів-звірів – берсерків та ульфхеднарів. Сага «Про Хрольва Гаутрекссона» оповідає про воїнів-берсерків на службі у легендарного князя Русі (Гардаріки) [8, с. 254]. В праці арабського географа Ібн Хаукаля «Книга доріг та країн» [7, с. 86–94] міститься важлива інформація про участь

військових контингентів норманів у походах князя Святослава Ігоровича. Серед археологічних джерел важливими для нашої роботи є дослідження дружинних поселень Київської Русі. Праця С. Каїнова [10] про типи наконечників піхов мечів X ст. з пам'ятки Гньоздова містить детальні описи зображень, що є свідченнями тотемних військових звичаїв та взаємовпливів між слов'янською та скандинавською традиціями. Про подібні знахідки елементів піхов мечів на пам'ятці Шестовиці йдеться в роботах-звітах археологічних досліджень О. Моці, В. Коваленка, Є. Осадчого, Ю. Ситого [12; 15].

Попри значну кількість вітчизняних та зарубіжних історичних робіт, присвячених військовим походам руських дружин у другій половині X ст., відсутні праці, які досліджують військовий тотемізм та наявність специфічних груп «воїнів-звірів» слов'янської та скандинавської традицій у війську князя Святослава Ігоровича. Серед вітчизняних робіт цінною для нашої праці є аналітика дослідниці О. Щорди щодо проникнення норманів до Київської Русі [21]. З-поміж зарубіжних видань варто виділити дослідження М. Спейделя, які розглядають розвиток традиції воїнів-звірів в індоєвропейських народів та оцінюють ступінь ефективності дій бойових з'єднань «диких воїнів» проти формацій кінних військ [27]. Фундаментальні праці М. Бібікова систематизують візантійські джерела про давніх слов'ян та Київську Русь [3; 4]. У дослідженнях П. Паульсена [25], А. Кірпічнікова [11] зібрані та класифіковані відомості про давньоруську і давньоскандинавську зброю, в першу чергу мечі X ст. та спорядження до них.

Образ вовків-перевертнів у слов'янській військовій традиції

Давньослов'янська міфологія та епос сповнені образами воїнів-перевертнів. Слов'янській Перун, бог війни і покровитель давньоруського війська, виступав одночасно і як покровитель вовків, і, за давніми хорутанськими повір'ями, сам набував вигляду Вовка [2, с. 389–390]. Витязі-вовки – головні герої в ряді героїчних творів: південнослов'янському епосі про Вука Вогняного Змія [9, с. 123–125], старовинних билинах про богатиря Івана Сучича [5, с. 51]. Цикл билин про князя-вовкулаку Вольгу Буслаєвича, або Волха Всеславича, який в окремих варіантах названий Волхом Святославичем, та похід княжої дружини, спрямований проти Індійського (Іудейського) царства, свідчить про зв'язок епосу з війнами руських військ проти Хозарії 60-х років X ст. (в інших інтерпретаціях цей билинний герой пов'язується з Олегом Віщим та Всеславом Полоцьким) [5, с. 62–65].

Візантійські автори середини I тисячоліття писали про кенокефалів (κύνοκέφαλοι) – «песиголовців», «людей-псів» – і місцем їх перебування визначали землі розселення давніх слов'ян. Так, церковний історик VI ст. н. е. Захарій Ритор розміщував цей міфічний народ північніше Скіфії [16, с. 114–115]. Візантійський поет та історик середини VII ст. Георгій Писіда, описуючи осаду Константинополя в 626 р. слов'яно-аварськими військами, оповідав про «слов'ян-вовків», які в битві метали стрілами [4, с. 84].

Чеський етнолог П. Шафарик вважав, що загальна назва групи західнослов'янських племен «лютичі» виникла від слова «лютий». Під назвою «лютичі»

об'єднувались чотири західнослов'янських племені-субетноси: ратарі, доленчани, черезпеняни та хижани. Крім цього, названі чотири племені середньовічні джерела називають вільцями (*wilzi*) та велетами [26, s. 871–890]. Дослідження доводять, що лютичі мали за тотемну тварину «лютого звіра» – вовка, вільці (*wilzi*) означає «вовки». Інші назви цих племен – волчки, вільці, влци, влчки, волчуни. Земля, на якій вони жили, називалась Вількомір («Вовчий мир») [5, с. 53–54]. Специфічним світоглядом, сповненим вовчого тотемізму, може пояснюватися войовничість цих слов'янських племен, які чинили найбільш жорстокий опір військовій християнській експансії Германської імперії в IX–XII ст. [1].

Описи «воїнів у звіриних шкурах» (берсерків) у скандинавських джерелах

В IX–X ст. серед скандинавських норманів значного поширення набули загопи звіроподібних воїнів, що фактично виокремились у специфічний різновид піхотних військ і задіявалися в найбільш жорстоких епізодах бойових дій: для штурмів, несподіваних атак на супротивника, прориву ворожих стрів. Скандинавська поезія скальдів, родові та королівські саги містять велику кількість описів шалених воїнів у звіриних шкурах – берсерків («ведмежа шкура») і ульфхеднарів або ульверів («вовча шкура»). Відомий уривок із «Саги про Інґлінґів» так описує «воїнів Одіна»: «Вони йшли без обладунків і були ярісні, неначе пси або вовки (*galnir sem hundar eða vargar*), і гризли власні щити, і були сильні, наче ведмеді або бики; вони вбивали людей, і ні вогонь, ні сталь не могли

заподіяти їм поранення. Це має назву ярість берсерка (*berserks-ganger*)» [24, s. 8] (переклад наш. – А. Б.). «Сага о Греттире» описує морський бій біля мису Хаврсфьорд (кінець X ст.), під час якого Харальдом Хорфагером, майбутнім королем Норвегії, було захоплено флагманський корабель супротивників завдяки несамовитому наступу берсерків: «За наказом конунга кинулись уперед його берсерки. Їх звали вовчі шкури, не брало їх залізо, і ніщо не могло втриматися перед їхнім наступом» [17, с. 6] (переклад наш. – А. Б.). Існує припущення, що назва «берсерк» має ісландське походження, натомість у X ст. існувала назва «воїни у вовчих шкурах» – саме так названі воїни-звірі у творах скальда Торб'ерна Хорнклові та ісландських родових сагах. Тривалий час була поширена гіпотеза вживання берсерками токсичних речовин, в першу чергу називався відвар з *amanita muscaria* (мухомора червоного). Сучасні дослідження доводять, що для досягнення шаленої люті швидше використовувалась *hyoscyamus niger* (блекота чорна) [23]. Однак найголовнішим було психологічне перевтілення, форма зміненої свідомості, яка вводила «воїна-звіра» в бойовий транс [22, р. 126]. Відзначимо, що саги повідомляють і про «конунгів Гардаріки», тобто князів Русі, які так само, як і скандинавські правителі, утримували бойові ватаги берсерків. Зокрема, ісландська «Сага про Хрольва Гаутрекссона» оповідає, що легендарний «конунг Гардаріки» Хальвдан мав на службі дванадцять берсерків: «Вони були злі й неприступні. Залізо не чинило їм болю. (...) Вони були братами. Про них розповідається, що вони не боялися вогню й самі підставляли себе [ворожій] зброї, як це заведено у берсерків.

(...) Конунг Хальвдан покладався на них у битві, оскільки жоден конунг не наважувався битися з ними» [8, с. 254] (переклад наш. – А. Б.).

**Участь норманів у війнах князя
Святослава Ігоровича 964–972 рр.
та взаємовпливи між слов'янськими
та скандинавськими військовими
традиціями в X ст.**

Для нашої роботи важливим буде визначити наявність скандинавських воїнів у руських дружинах в 60–70 роки X ст., а також окреслити ймовірні взаємовпливи між слов'янськими та скандинавськими військовими традиціями. Сучасні дослідження доводять, що масове проникнення норманів у володіння Київської Русі відбувалося з X ст. [21, с. 16]. Так, О. Мельникова, дослідивши скандинавські руни, дійшла висновку, що з усього масиву скандинавських рунічних написів до X ст. лише п'ять містять згадки про Східну Європу, в той час як у написах, що датуються XI ст., таких згадок понад сто двадцять [8, с. 21–24]. Як встановила Т. Джаксон, у сагах першими відомими скандинавам руськими князями були Володимир Великий і Ярослав Мудрий, які правили наприкінці X – в першій половині XI ст. [8, с. 81–83]. Як відзначає О. Щорда, це переконливо свідчить, що масово скандинави потрапили до Русі не раніше X ст., а до цього періоду мали тільки поодинокі контакти [21, с. 17]. Дослідження доводять, що і в XI–XII ст. у внутрішніх територіях Русі скандинави були майже виключно як наймані війська або союзники, про що свідчать археологічні розкопки «дружинних» городищ та некрополів Гньоздова (поблизу м. Смоленська, Російська Федерація), Шестовиці

(біля м. Чернігова, Україна) та інших пам'яток [21, с. 20–21].

Разом з тим давньоруські літописи, візантійські хроніки та арабські праці надають багато свідчень про масову участь норманів у війнах Святослава Ігоровича. Більшість дослідників визнають скандинавське походження воеводи Свенельда. Воевод Сфенкела (або Сфангела) та Ікмора, відомих з «Історії» Лева Диякона [13, с. 71, 78], також можна віднести до норманів, на що вказують їхні імена. Відзначимо, що Іоанн Скіліца описує Ікмора як неродовитого воїна, що здобув повагу у війську завдяки військовій вправності [13, с. 129]. Імператор Візантії Костянтин Багрянородний, описуючи землі Київської Русі, вже в середині X ст. вирізняв «роські» та слов'янські назви дніпровських порогів, при цьому дослідники-норманісти пов'язують «роські» терміни з давньо-скандинавською етимологією (згідно з іншими концепціями, «роські» назви походять від скіфо-сарматських мов) [6, с. 161–168]. Участь норманів у походах руських дружин опосередковано засвідчує арабський географ Ібн Хаукаль. Описуючи руйнування хозарських міст, він зазначає, що після переможного східного походу військо русичів розділилося на дві частини: один корпус вирушив у похід на Візантію (що загалом збігається з давньоруськими та візантійськими джерелами), а другий – пішов походом на Андалусію [7, с. 88–89]. Це важливе свідчення масової присутності норманів у східному поході Святослава, які і раніше здійснювали морські походи на Піренейський півострів, і, швидше за все, йдеться саме про такий піратський рейд, участь у якому взяли дружинники-русичі, воїни із слов'янських племен,

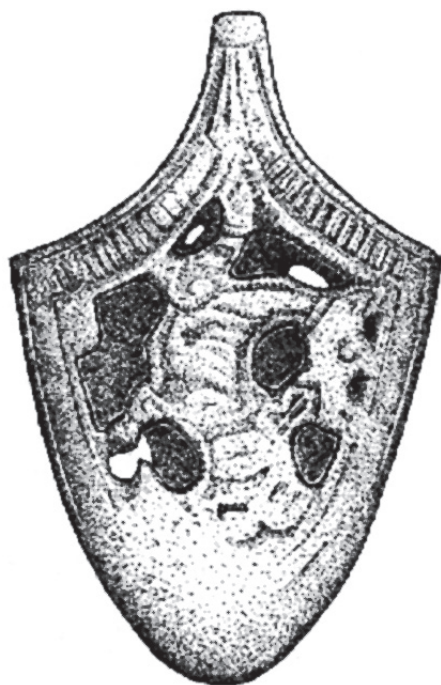
болгари і навіть загони союзних печенігів [7, с. 90].

Показово, що саме серединою X ст. датується значна кількість зброї та військового спорядження, виявленого на пам'ятках Шестовиці (біля м. Чернігова, Україна), Гньоздова (поблизу Смоленська, Російська Федерація), Чаадаєвського городища (біля м. Муромська, Російська Федерація) та інших давньоруських дружинних поселеннях. Відзначимо зображення на наконечниках піхов давньоруських мечів середини X ст. Значна кількість їх виконана у формі

стилізованого птаха-сокола, а деякі мають зображення чотирилапого хижого звіра. За даними німецького дослідника П. Паульсена, наконечники піхов з чотирилапим звіром і змієм (Ілюстрація 1) були поширені в Скандинавії в цей же період (окрім знайдених на теренах давньоруських земель, їх виявлено не менше чотирнадцяти одиниць) [25, s. 47], що є свідченням присутності норманів у руських військах. Разом з тим С. Каїнов відзначав, що існує й унікальне зображення чотирилапого звіра типу Гн-III.2 (Ілюстрація 2) [10, с. 95–97], варіанти

Ілюстрація 1. Наконечник піхов меча X ст. типу Гн-III.1 із зображенням чотирилапого звіра та змія. Мал. А. Дементьєвої. Археологічна пам'ятка Гньоздова (Смоленська область, Російська Федерація) [10].

Ілюстрація 2. Наконечник піхов меча X ст. типу Гн-III.2 із зображенням чотирилапого звіра. Мал. А. Дементьєвої. Археологічна пам'ятка Гньоздова (Смоленська область, Російська Федерація). Подібні наконечники піхов були виявлені на археологічних пам'ятках Шестовиці (біля м. Чернігова, Україна) та Чаадаєвського городища (біля м. Муромська, Російська Федерація) [10].

якого виявлені тільки на землях, що входили до складу Русі: на пам'ятках Шестовиці [12, с. 4; 15, с. 295–297], Гньоздова та Чаадаєвського городища [10, с. 97]. П. Паульсен, будучи переконаним норманістом, відзначав вплив зображень з піхов мечів руського виробництва на скандинавські, що призвело до видозміни скандинавського звірино-го стилю на рослинні орнаменти [25, с. 103], і, спираючись на множину зброї та спорядження, вказував на гегемонію Київської Русі як у Східній, так і в Північній Європі в X ст. [25, с. 141].

Прикладом поєднання слов'янських та скандинавських військових культур у середині X ст. є археологічний комплекс кургану Чорна Могила (м. Чернігів, Україна), досліджений Д. Самоквасовим. Поховання містило зброю, бойовий обладунок, залізний казан, бронзового ідола та два роги-ритони, що свідчило про належність похованих і до військової аристократії, і до жрецького стану. Більший ріг вкритий чеканкою, на якій рельєфно зображено 12 фігур: п'ять звірів, три птахи, дві міфічні істоти і дві людські постаті. Щодо сюжетного змісту зображення висловлювались різні гіпотези, що пов'язували композицію як із слов'янською, так і зі скандинавською міфологією. Зображення двох вовків, переплетених у двобої, виглядає як гіпертрофована хижацька агресія – у вовків широко розкриті пащі з іклами, крупним планом показані величезні кігті (Ілюстрація 3). Двобій вовків символізує боротьбу, протистояння, сутність війни [5, с. 79–80].

Комплексний аналіз писемних джерел та археологічних матеріалів дає можливість стверджувати, що, окрім поодиноких контактів, перше масове

Ілюстрація 3. Зображення двобою вовків. Ритон з княжого кургану Чорна Могила. Середина X ст. (м. Чернігів, Україна). URL: <https://ok.ru/ruyan/topic/62940443672684>

проникнення норманів до Русі з X ст. відбулося саме внаслідок великих війн Києва проти Хозарського каганату та Візантійської імперії. Масштабні бойові дії стягували військові дружини з сусідніх країн. Нормани входили у військо Святослава Ігоровича як найманці та союзники і мали власні військово-політичні інтереси та розраховували на долю від військової здобичі. Саме в цей час відбувалися найбільш суттєві взаємовпливи військових звичаїв, в тому числі і тотемних традицій «воїнів у вовчих шкурах».

Традиції «воїнів-звірів» у війську князя Святослава Ігоровича

Тексти візантійських хронік, які описують події війни 971 (972) р. на Балканському півострові, свідчать про невеликі штурмові загони русичів, що чинили несподівані напади на візантійське військо напередодні початку боїв під Доростолом. Лев Диякон повідомляв, що в той час, «коли імператор просувався в напрямі до війська росів, від їх фаланги виокремилось декілька одержимих

відчайдушною зухвалістю сміливців, які, влаштувавши засідку, вчинили несподіваний напад і вбили деяких воїнів з передового загону ромеїв» [13, с. 73] (переклад наш. – А. Б.). Беззастережна відвага робить схожим цей невеликий загін на «зграю» скандинавських берсерків. Відзначимо, що, згідно з М. Спейделем, основними критеріями визначення «воїна-звіра» є два фактори: характерний стан шаленого відчаю та показове нехтування захисними обладунками [27, р. 253–254].

Описуючи перше зіткнення візантійців та русичів біля болгарської столиці Преслава, Лев Диякон відзначав, що русичі не очікували раптового нападу всього імператорського війська, попри це «вони поспішно взялися за зброю, покрили плечі щитами (щити в них міцні та задля більшої безпеки досягають ніг), вишикувались у грізну бойову лаву, вийшли на рівне поле біля міста і, рикаючи, як дикі звірі (θηρίων), з жахливим химерним криком кинулись на ромеїв» [13, с. 70] (переклад наш. – А. Б.). З давньої візантійської (середньогрецької) мови θηρίων перекладається як «звір» [3, с. 577]. Звіроподібна поведінка русичів явно підкреслюється візантійськими авторами і протиставляється «ромейській» дисциплінованості і вправності. Подібні свідчення наведені і в описах першої битви військ Київської Русі з візантійцями під м. Доростол: «Роси, керовані їхнім вродженим звірством і шаленістю, в ярісному пориві кинулися, ревучи наче одержимі, на ромеїв, а ромеї наступали, використовуючи свій досвід та військове мистецтво» [13, с. 74] (переклад наш. – А. Б.). Відзначимо, що подібні бойові звичаї у військовій справі давніх слов'ян описують і більш ранні іноземні автори.

Візантійський анонімний твір VI–VII ст. «Стратегікон», авторство якого приписується імператору Маврикію, оповідав, що давні слов'яни уникали ведення бою на відкритій місцевості. У випадку, коли все ж таки доводилось битися на відкритому просторі, вони наступали суцільним строєм з голосним страхітливим криком: «Якщо і трапиться, що вони відважились йти у бій, то вони під час бою з криком просуваються вперед всі разом, і якщо супротивники не витримають їхнього крику й похитнуться – тоді вони сильно наступають; в іншому разі починають відступ» [18, с. 191] (переклад наш. – А. Б.). Описи подібних «звіриних» бойових вигуків можна порівняти з давньоруськими билинами київського циклу, де богатирі «заревіли по-звіриному, засвистіли по-солов'їному, зашипіли по-змійному» (билина «Про бій Іллі Муромця з сином») [20, с. 32]. З високою долею ймовірності і в праці Лева Диякона, і в свідченнях Псевдо-Маврикія, і в давніх билинах йдеться про один і той самий бойовий звичай. Найголовніше, чого можна було досягнути подібним імітуванням звіриних гарчання чи виття, – втримати наступ ворожої кінноти. Вигуки, схожі на звіриний рев, лякали коней, що призводило до змішання кавалерійських лав, збивало темп наступу. М. Спейдель провів реконструкцію тактики «воїнів-звірів» проти кінноти, згадки про яку є в описах бойових дій різних індоєвропейських народів. Ця тактика передбачала залякування коней вовчим хутром, в яке були вдягнуті воїни, та опудалами вовчих голів, а також несамовитим звіриним ревом та імітацією вовчого виття. В цей же час інші воїни, користуючись переляком коней та змішанням ворожих лав, несподівано

атакували коней знизу, наносячи удари в черево та груди [27, р. 256]. Як можна побачити з описів Лева Диякона, візантіїці атакували русичів саме кінними підрозділами катафрактаріїв. Так, у битві під Преславом війська русичів були атаковані тагмою атанатів (грецьке *ἀθανάτοι*), так званих «безсмертних», елітних важкоозброєних вершників [13, с. 70]. Так само візантійська кавалерія широко використовувалася й у перших бойових зіткненнях з військом Святослава Ігоровича під Доростолом [13, с. 74]. Отже, саме проти кінноти катафрактаріїв з метою змішання ворожих лав мав бути спрямований «звіриний реві» русичів перед подальшим рукопашним зіткненням.

Російський історик В. Татищев, використовуючи так званий «Іоакимівський літопис», який не зберігся до нашого часу, відзначав, що при відсутності Святослава Ігоровича в Болгарському царстві (969–970) військо русичів очолював воєвода Волк. За Татищевим, болгари, спровоковані візантійськими легатами, вчинили повстання проти військ Київської Русі. Воєвода Волк діяв як досвідчений воєначальник – йому вдалося нанести поразку болгарам, зберегти військо і з'єднатися з основними силами Святослава Ігоровича [19, с. 38]. Якщо описані події відповідають дійсності, це є свідченням великого значення воєводи Волка, який лишився намісником у болгарських землях. Ім'я воєводи могло бути або родовим (передавалось по чоловічій лінії від батька до сина), або наданим за особисті якості, проявлені в боях. Звернемо увагу, що це єдиний відомий воєвода Святослава Ігоровича зі слов'янським ім'ям. Прикметно, що «Повість врем'яних літ» надає князю

Святославу Ігоровичу епітет «лютий», приписуючи це візантійським можливо-владцям. «І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере» [14, с. 49].

Отже, доходимо таких висновків. У X ст. в Північній та Центральній Європі загопи «воїнів у вовчих шкурах» фактично виокремились у специфічний різновид піхотних військ і задіявалися в найбільш важливих епізодах бойових зіткнень. Перекази про вовків-перевертнів у слов'янську епоху свідчать про поширення традицій «воїнів-звірів» у багатьох слов'янських народів. Скандинавські саги містять значну кількість описів воїнів-берсерків. Згідно з сучасними дослідженнями, масове проникнення норманів на терени Київської Русі відбувалося з середини X ст. внаслідок участі численних загонів варягів-скандинавів у русько-хозарських та русько-візантійських війнах 964–972 рр. Тоді ж відбувалися численні взаємовпливи між слов'янськими та скандинавськими військовими традиціями, зокрема й у військових тотемних культурах, що відображено в археологічних знахідках військових поселень та поховань середини – кінця X ст. Так, прикладом взаємовпливів військових тотемних культур та звичаїв між слов'янською та скандинавською традиціями в X ст. є наконечники піхов мечів зі своєрідними зображеннями хижих птахів та звірів-хижаків, а також ритуальні військові роги-ритони. У візантійських літописах, що описують події Балканської війни 971 (972) р., змальовуються «звірині» звичаї ведення бою руських військ та дії окремих штурмових загонів. «Звірині» звичаї руських дружин та дії загонів

«воїнів у вовчих шкурах» у війську князя Святослава Ігоровича ґрунтувались на тотемних бойових звичаях слов'янських та скандинавських племен, а також їх взаємовпливах внаслідок залучення норманських військових контингентів під час великих війн 60–70 років Х ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адам Бремениский, Гельмольд из Бо-сау, Арнольд Любекский. Славянские хроники / перевод с латинского И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011. 584 с.
2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. Том 1. Москва, 1865.
3. Бибииков М. *Byzantinorossica*. Свод византийских свидетельств о Руси. Том 1. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 734 с.
4. Бибииков М. *Byzantinorossica*. Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. Том 2. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 529 с.
5. Бондаренко А. Культ вовка у військових традиціях Давньої України. Київ: Видавель Олег Філюк, 2017. 174 с.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том II: Византийские источники / сост. М. В. Бибииков. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 384 с.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том III: Восточные источники / сост. ч. I Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; ч. II В. Я. Петрухин. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 264 с.
8. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники / сост. частей VI, IX, X Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI Т. Н. Джаксон; частей I, II, XII Е. А. Мельникова. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 384 с.
9. Иванов В., Топоров В. Исследование в области славянских древностей. Москва: Наука, 1974. 342 с.
10. Каинов С. Наконечники ножен мечей из Гнэздова. *Acta Militaria Mediaevalia V*. Krakow – Sanok, 2009. С. 79–110.
11. Кирпичников А. Древнерусское оружие. Выпуск 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. Москва, Ленинград: Наука, 1966. 143 с.
12. Коваленко В., Моця О. Поховання вікінга з Шестовиці. *Гардаріки / Gardariki*. 2007. № 1. С. 1–5.
13. Лев Диакон. История / перевод М. М. Копиленко. Москва: Наука, 1988. 240 с.
14. Літопис руський / пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
15. Моця О., Коваленко В., Осадчий Є., Ситий Ю. Нова камерна гробниця з Шестовиці. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.* Київ, 2007. С. 295–297.
16. Пигулевская Н. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. *Вестник древней истории*. 1939. № 1. С. 114–115.
17. Сага о Греттире / отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский; издание подготовили О. А. Смирницкая и М. И. Стеблин-Каменский. Новосибирск: Наука, 1976. 176 с.
18. Стратегикон Маврикия / издание подготовил В. В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. 245 с.
19. Татищев В. История Российская. Том 2. Москва, 2003. 732 с.
20. Українські билини: історико-літературне видання східнослов'янського епосу / упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. Київ, 2003. 247 с.

21. Щорда О. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування раннях слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Вип. 66. С. 9–27.

22. Ellis Davidson H. Shape-Changing in Old Norse Sagas. *Animals in Folklore*. Ed. Joshua R. Porter and William M. S. Russell. Cambridge, 1978. P. 126–142.

23. Fatur K. Sagas of the Solanaceae: Speculative ethnobotanical perspectives on the Norse berserkers. *Journal of Ethnopharmacology. ScienceDirect*. Volume 244. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378874119322640?via%3Dihub> (дата звернення: 12.04.2020).

24. Heimskringla еða Sögur Noregs konunga Snorra Sturlusonar. Volume I. Uppsala: W. Schultz, 1870. 245 s.

25. Paulsen P. Schwertärtbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas. Stuttgart, 1953.

26. Šafárik P. Slovanske starozitnosti. Praha, 1837.

27. Speidel M. Berserks: A History of Indo-European «Mad Warriors». *Journal of World History*. Fall 2002. Vol. 13, Issue 2. P. 253–290.

28. Sturluson Sn. Heimskringla. Trans. by Alison Finlay and Anthony Faulkes. Volume I. London: Viking Society for Northern Research, 2011. 262 p.

REFERENCES

1. NASTENKO, I., comp., (2011). *Adam from Bremen, Helmold from Bosau, Arnold from Lubeck. Slavic Chronicles*. Moscow: SPSL, Russkaya Panorama, 584 p. [in Rus.]

2. AFANASYEV, A. (1865). *Poetic Slavic Views of Nature. A Comparative Case Study of Slavic Traditions and Beliefs in regard to the Mythical Legends of Other Related Peoples*. Vol. 1. Moscow. [in Rus.]

3. BIBIKOV, M. (2004). *Byzantinorossica. The Corps of Byzantine Evidences about Russia*. Vol. 1. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 734 p. [in Rus.]

4. BIBIKOV, M. (2009). *Byzantinorossica. The Corps of Byzantine Evidences about*

Russia. Narrative Monuments. Vol. 2. Moscow: Rukopisnyye pamyatniki Drevney Rusi, 529 p. [in Rus.]

5. BONDARENKO, A. (2017). *The Cult of Wolf in the Military Traditions of Ancient Ukraine*. Kyiv: Publisher Oleh Filiuk, 174 p. [in Ukr.]

6. DZHAKSON, T., KONOVALOVA, I., PODOSINOV, A., eds., (2010). *Byzantine Sources*, Vol. II of *Ancient Rus in Foreign Sources: A Reader*. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 384 p. [in Rus.]

7. DZHAKSON, T., KONOVALOVA, I., PODOSINOV, A., eds., (2009). *Eastern Sources*, Vol. III of *Ancient Rus in Foreign Sources: A Reader*. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 264 p. [in Rus.]

8. DZHAKSON, T., KONOVALOVA, I., PODOSINOV, A., eds., (2009). *Old Norse Sources*, Vol. V of *Ancient Rus in Foreign Sources: A Reader*. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 264 p. [in Rus.]

9. IVANOV, V., TOPOROV, V. (1974). *Research in the Field of Slavic Antiquities*. Moscow: Nauka, 342 p. [in Rus.]

10. KAINOV, S. (2009). Sword Scabbard Tips from Gnezdovo. *Acta Militaria Mediaevalia V. Krakow – Sanok*, pp. 79–110. [in Rus.]

11. KIRPICHNIKOV, A. (1966). *Swords and Sabers of the 9th–13th Centuries*, Vol. 1 of *The Weapons of the Ancient Rus*. Moscow, Leningrad: Nauka, 143 p. [in Rus.]

12. KOVALENKO, V., MOTSIYA, O. (2007). The Viking Grave from Shestovytsia. *Gardariki / Gardariki*, (1), pp. 1–5. [in Ukr.]

13. Leo Deacon. *The History*. (1988). Moscow: Nauka, 240 p. [in Rus.]

14. MYSHANYCH, O., ed., (1989). *The Rus Chronicle*. Kyiv: Dnipro, 591 p. [in Ukr.]

15. MOTSIYA, O., KOVALENKO, V., OSADCHYI, Ye., SYTYI, Yu. (2007). A New Chamber Tomb from Shestovytsia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005–2007* (Archaeological Research in Ukraine in 2005–2007). Kyiv, pp. 295–297. [in Ukr.]

16. PIGULEVSKAYA, N. (1939). A 6th-Century Syrian Source about the Peoples of the Caucasus. *Vestnik drevney istorii* (Bulletin of Ancient History), (1), pp. 114–115. [in Rus.]
17. STEBLIN-KAMENSKIY, M., ed., (1976). *Grettis Saga*. Novosibirsk: Nauka, 176 p. [in Rus.]
18. KUCHMA, V., comp., (2004). *Strategicon of Maurice*. Saint Petersburg: Aleteya, 245 p. [in Rus.]
19. TATISHCHEV, V. (2003). *The Russian History*. Vol. 2. Moscow, 732 p. [in Rus.]
20. SHEVCHUK, V., comp., (2003). *The Ukrainian Epics: A Historical and Literary Edition of the Eastern Slavic Epic*. Kyiv, 247 p. [in Ukr.]
21. SHCHODRA, O. (2017). The Viking Era in Eastern Europe: Slavic-Scandinavian Relations during the Formation of the Early Slavic States. *Problemy slovianoznavstva* (Problems of Slavonic Studies), Vol. 66, pp. 9–27. [in Ukr.]
22. ELLIS DAVIDSON, H.; PORTER, J. and RUSSELL, W., eds., (1978). *Shape-Changing in Old Norse Sagas. Animals in Folklore*. Cambridge, pp. 126–142. [in Eng.]
23. FATUR, K. Sagas of the Solanaceae: Speculative Ethnobotanical Perspectives on the Norse Berserkers. *Journal of Ethnopharmacology. ScienceDirect*, [online] Vol. 244. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378874119322640?via%3Dihub> [Accessed 12 Apr. 2020] [in Eng.]
24. *Heimskringla, or Stories of Norway by Snorri Sturluson's Kings*. (1870). Vol. I. Uppsala: W. Schultz, 245 p. [in Swe.]
25. PAULSEN, P. (1953). *Cast Scabbard Tips of the Viking Age. On the Early History of Eastern Europe*. Stuttgart. [in Ger.]
26. SCHAFFARIK, P. (1837). *Slavic Antiquities*. Prague. [in Cze.]
27. SPEIDEL, M. (2002). Berserks: A History of Indo-European “Mad Warriors”. *Journal of World History*, Vol. 13 (2), pp. 253–290. [in Eng.]
28. STURLUSON, Sn. (2011). *Heimskringla*. Vol. I. London: Viking Society for Northern Research, 262 p. [in Eng.]